

М. Г. Железняк, О. С. Іщенко

Освіта

ОСВІТА – процес поширення знань і культури в суспільстві. Важлива складова духовного, культурного, наукового, технічного поступу людства, в сучасному світі ще й необхідна умова всебічного розвитку людини як особистості. Економічний і соціальний розвиток держав зазвичай прямо корелює з рівнем освіти. Від 2-ї пол. 20 ст. згідно з міжнародним правом здобуття О. є цивільним обов'язком кожної людини (уперше думку про її неодмінність висловив, імовірно, Платон у праці «Держава», 4 ст. до н. е.). В Україні обов'язковою є повна загальна середня освіта (її вперше було запроваджено 1919 в УНР). Освіту можна тлумачити як організовану діяльність, спрямовану на задоволення освітнього обов'язку і навчальних потреб людини та досягнення соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства. У вузькому значенні О. називають загальний рівень знань, умінь і навичок, здобутих під час навчання (передбачає освіченість, грамотність, вихованість).

Сучасну освіту поділяють на формальну (традиційну), що здобувають шляхом інституціоналізації на основі національних чи міжнародних стандартів (дитсадки, школи, ліцеї, гімназії, коледжі, технікуми, училища, університети, інститути, академії тощо), неформальну, що є будь-якою організованою освітньою підготовкою (курси, тренінги, лекторії, семінари і таке інше), та інформальну, що вказує на цілеспрямовану самоорганізацію у здобутті знань (самоосвіта, професійне удосконалення, досвід). Є ще й домашня освіта, що може бути складовою всіх попередньо зазначених форм. Формальна освіта має підсистему власних неформальних (див. *Позашкільна освіта*). У будь-якій державі формальна освіта – розвинена логістична система, що об'єднує сукупність освітніх установ, організацій, зайнятих відповідно до державних стандартів навчанням, вихованням, просвітницькою діяльністю, підготовкою навчальної літератури, педагогічних кадрів тощо. Виокремлюють різні освітні (педагогічні) та філософсько-освітні парадигми, концепції, методології, що пропонують механізм функціонування освіти (див. [Андрогогіка](#), [Вальдорфська освіта](#), [Монтесорі педагогічна система](#)). В основі сучасної освіти – концепція безперервного (неперервного) навчання, що забезпечує єдність і послідовність всіх ланок освіти та уможливлює процес здобуття людиною знань упродовж життя. Відповідно до цієї концепції освіта є структурою, що охоплює [дошкільну освіту](#), [загальну](#)

[середню О.](#), професійну освіту, [вищу освіту](#), післядипломну освіту, [освіту дорослих](#), кожна з яких надає певний рівень знань, умінь і навичок, а також компетенцій та кваліфікацій. Нині функціонують такі кваліфікаційні рівні освіти за компетенціями: початковий, базовий, вищий рівень, а також молодший бакалавр, бакалавр, магістр, доктор філософії / доктор мистецтва, доктор наук.

За підрахунками 2020, кількість українських закладів середньої освіти – бл. 15 тис., закладів професійної освіти – 338, закладів вищої освіти (ЗВО) – 281 (без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Севастополя та частини тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської обл.). Широким колом теоретичних і практичних питань освітньої галузі займаються наукові установи [Академії педагогічних наук України](#), а проблемами вищої галузевої освіти – [Національна академія наук України](#) та інші національні галузеві академії.

Першими в історії України закладами освіти можна вважати школи грамоти та школи книжного вчення часів Київської Русі (від Візантії перейнято традицію читання літературних і філософських творів Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Золотоустого та ін.). Першій школі на Русі, заснованій 988 р., встановлено пам'ятний знак у Києві (1988, скульптор В. Шишов) із написом: «В літо 988 Володимир почав посилати забирать дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне». За княжої доби запроваджували й ремісничі школи (передвісники професійної освіти), зокрема, відомо, що в 11 ст. сестра Володимира Мономаха Анна організувала в Києві першу вишивальну школу (див. [Вишивка](#)). Першими українськими університетами вважають Острозьку академію (1576; див. [«Острозька академія» Національний університет](#)), Києво-Могилянську академію (1615; див. [«Києво-Могилянська академія» Національний університет](#)) та Єзуїтську академію у Львові (1661–1773), на базі якої постав [Львівський національний університет ім. І. Франка](#), а одними з найстаріших закладів середньої освіти – Львівську єзуїтську колегію (1591, за іншими даними – 1608), Чернігівську колегію (1700), Полтавську духовну семінарію (1738) та [Академічну гімназію у Львові](#) (1784). Загалом 16–18 ст. – період активного розвитку початкової освіти і появи перших гімназій, колегіумів, академій, університетів як закладів середньої і вищої освіти, де, однак, викладали зазвичай грец. і лат. мовами.

Розширювалася освітня інфраструктура – зводили гуртожитки для учнів і студентів (див. [Бурса](#)). Тоді ж виник братський рух, що активізував появу братських шкіл, відомих наданням високого рівня освіти українською мовою («простою мовою»). Першою серед них була Львівська братська школа (1586), що відома як важливий осередок друку перших підручників ([букварі](#), [граматики](#)). Між іншим, Києво-Могилянську академію заснували саме як братську школу при Київському Братському Богоявленському чоловічому монастирі (1632 реорганізовано в Києво-Могилянську колегію, 1701 – в академію).

Набули поширення козацькі полкові і січові школи. У 18–19 ст. з'явилися нар. школи (нар. училища) – заклади початкової освіти, у яких навчали діти всіх верств населення, і викладали: закон Божий та священну історію, читання, письмо, арифметику, церковний спів. Подальшу початкову освіту надавали головні народні школи (гол. нар. училища). На деяких тер. аналогами нар. і гол. нар. шкіл були відповідно тривіальні та виділові школи. Поруч із цим грамоті навчали у парафіяльних (церковно-приходських) школах, що набули поширення в Рос. імперії; їхню діяльність особливо підтримувала козацька старшина Гетьманщини та Слобідської України. У 1860-х рр. організовано недільні школи, у яких навчали грамоти доросле населення. У цей же час у зв'язку із відміною кріпацтва здійснено адміністративну реформу (1864), внаслідок якої виникли територіальні органи – губернські й повітові земства; вони брали активну участь у розбудові народної освіти, зокрема створювали земські школи як заклади початкової освіти (згодом серед. та професійної). 19 ст. – час подальшого розвитку вищої освіти – у різних містах засновано університети, серед них Харківський університет (1805; див. *Харківський національний університет ім. В. Каразіна*), Університет св. Володимира у Києві (1834; див. [Київський національний університет ім. Т. Шевченка](#)), Львів. тех. академія (1844; див. [«Львівська політехніка» Національний університет](#)). Наприкінці 19 ст. виникли навчальні заклади, спрямовані на покращення стану освіченості жінок, зокрема такими були Київ. і Катеринослав. (нині Дніпро) вищі жіночі курси, Київський і Полтавський інститути шляхетних дівчат, хоча історія жіночих шкіл сягає ще часів Київської Русі (перша школа для дівчат датована 1086). Упродовж майже всього 20 ст. в Україні діяла рад. система освіти, що була соціальним інститутом, повністю підконтрольним партії та регламентованою комуністичною ідеологією, та сприяла вихованню радянської людини (див. *«Радянський народ»*). У 20 ст. з'явилися осередки української освіти в інших країнах. Зокрема, знаковим освітнім і науковим закладом, заснованим 1921 діячами української еміграції в Європі, став Український вільний університет. Його фундаторами були [О. Колесса](#), [І. Горбачевський](#), [Д. Дорошенко](#), [С. Дністрянський](#), Д. Антонович, С. Смаль-Стоцький, С. Рудницький та ін., головне завдання університету вони вбачали у збереженні та розвитку освітніх традицій, які можна було б продовжити, коли Україна стане незалежною. Питанням освіти великого значення надавали в українських організаціях, товариствах, радах, союзах, що виникали в різних куточках світу (Німеччина, Австрія, Велика Британія, Польща, Румунія, США, Австралія, Уругвай тощо), де проживала українська діаспора.

Для України характерна розвинена галузева освіта, її історії становлення та здобуткам присвячено окремі статті – [Агрономічна освіта](#), [Архівна освіта](#), [Архітектурна освіта](#), [Бібліотечна освіта](#), [Біологічна освіта](#), [Будівельна освіта](#), [Ветеринарна освіта](#), [Військова освіта](#), [Військово-медична освіта](#), [Географічна освіта](#), [Геологічна освіта](#), [Дефектологічна освіта](#), [Екологічна освіта](#), [Економічна освіта](#), [Зоотехнічна освіта](#), [Інженерна освіта](#), [Лісотехнічна освіта](#), [Математична освіта](#), [Медична освіта](#), [Мистецька освіта](#), [Морська освіта](#),

[Музична освіта](#), [Педагогічна освіта](#), [Театральна освіта](#), [Філологічна освіта](#), [Філософська освіта](#), [Хімічна освіта](#), [Юридична освіта](#) тощо.

Після 2014 внаслідок [рос. окупації АР Крим](#) і частини Донбасу внутр. структуру освіти порушено: дитсадки, школи, заклади професійної освіти та низка ЗВО опинилися у сфері освітньої політики РФ чи невизнаних республік і були деукраїнізовані; з'явилося нове явище – переміщені університети ([Донецький національний університет](#) у Вінниці, [Луганський національний університет ім. Т. Шевченка](#) у м. Старобільськ Луган. обл., від 2022 – у Полтаві, [Таврійський національний університет ім. В. Вернадського](#) у Києві та ін.). Більшість із них змінила своє розташування, втім не змогла вивезти обладнання, бібліотеки, архіви, документацію, електронні бази даних тощо), інші ж заклади освіти, що лишилися на непідконтрольній Україні території, були позбавлені українських державних ліцензій; виникло багато питань зі здобуттям освіти дітьми з окупованих територій. Багато пертурбацій галузь освіти зазнала у зв'язку з епідемією [коронавірусної інфекції](#), а особливо 2022 після розв'язання РФ повномасштабної війни. Станом на початок червня 2022, пошкоджено 1888 закладів освіти, 180 повністю зруйновано. Зазнали обстрілів та руйнувань будівлі [Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського](#), [Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова](#), [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди](#). Під час війни постали проблеми з проведенням навчального процесу в школах, університетах. Мільйони дітей змушені були залишити свої школи, ЗВО й продовжити навчання онлайн або в закладах освіти в інших регіонах України чи за кордоном.

Освіта належить до найважливіших напрямів державної політики України, що регулює Міністерство освіти і науки України. Законодавчу базу освіти формують Конституція України (передусім стаття 53 про право на освіту), Закони України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019; стаття 21 визначає українську мовою освітнього процесу в закладах освіти; особам, які належать до корінних народів України та нац. меншин, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу України чи мовою відповідної нацменшини), «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (2014; декларує право осіб із тимчасово окупованих територій на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України), «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ, переміщених з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження» (2016), «Про освіту» (2017), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про повну загальну середню освіту» (2020), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про вищу освіту» (2014), а також інші нормативно-правові акти (зокрема Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на

період до 2021 року» (2013), Постанова КМ України «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» від 2011 зі змінами 2020) та міжнародні договори України, один із яких – Болонська декларація, що передбачає у країнах Європи реформування національних систем вищої освіти задля створення спільного науково-освітнього простору. Україна приєдналася до Болонського процесу в 2005. Реформування освітньої галузі в країнах світу зумовлене ще і впровадженням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у навчальний процес, у зв'язку з чим вдосконалюється дистанційна освіта та з'являються новітні концепції розвитку освіти (напр., відкрита освіта, віртуальна освіта). Від 2018 в Україні запроваджено концепцію нової української школи (НУШ), що ґрунтується на сучасних педагогічних принципах і дидактичних методах, істотно відмінних від школи радянського зразка. Питання освіти висвітлюють фахові періодичні видання – «Освіта», [«Наука і освіта»](#), [«Вища освіта України»](#), [«Новітня освіта»](#), [«Освіта та педагогічна наука»](#), [«Освіта та розвиток обдарованої особистості»](#), [«Неперервна професійна освіта: теорія і практика»](#), [«Мистецтво та освіта»](#), [«Мистецька освіта: зміст, технології, менеджмент»](#), [«Військова освіта»](#), [«Медична освіта»](#), [«Фізико-математична освіта»](#) тощо. Створено «Енциклопедію освіти» (К., 2008). Значний внесок у розвиток української освіти в різні часи здійснили: Й. Борецький, П. Могила, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, а також Х. Алчевська, В. Антонович, В. Біднов, Г. Ващенко, А. Волошин, І. Гаспринський, Б. Грінченко, М. Грінченко, С. Грушевський, Л. Демелович, В. Дурдуківський, О. Духнович, В. Каразін, М. Корф, А. Макаренко, М. Максимович, В. Науменко, І. Огієнко (див. Іларіон), С. Русова, І. Сікорський, С. Сірополко, М. Скрипник, І. Стешенко, В. Сухомлинський, К. Ушинський.

Див. також [Дидактика](#).

Рекомендована література

1. Біднов В. Школа й освіта на Україні // Укр. культура: Лекції. Подєбради, 1934;
2. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Л., 1937;
3. Науменко Ф. І. Школа Київської Русі. Л., 1965;
4. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки. К., 2003;
5. Шульга Л. Земства та їх участь в управлінні освітою в Україні // Зб. наук. пр. Нац. академії держ. упр. при Президентіві України. К., 2006. № 2;
6. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 у світлі німецьких документів / Пер. з нім. К., 2008;
7. Луговий В. І., Таланова Ж. В. Міжнародна стандартна класифікація освіти: галузі освіти та підготовки (засадничий аналіз та алгоритм застосування) // Педагогіка і психологія. 2014. № 3;
8. Чирва Г. М. Історичні передумови становлення сучасної вищої освіти в Україні // Право та держ. упр. 2019. № 2, т. 2;

9. Локшина О., Глушко О., Джурило А. та ін. Організація освіти в умовах війни: рекомендації міжнародних організацій // Укр. пед. журн. 2022. № 2.

Покликання на статтю:

Освіта / М. Г. Железняк, О. С. Іщенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-76778>

2001-2023 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).